

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 91
(19622)
2022 чылдың
ноябрь 30
среда

Хүннүң үнери — 08:25
Ажары — 16:36
Хүн дурту — 8:11

Садар өртээ
хостуг

12+

Бот-боттарынга шынчы

/ Светлана, Владимир Оюннарның өг-бүлөзи.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Владислав ХОВАЛЫГ: дорт чугаа ажыктыг болган

Эрткен субботада, ноябрь 26-ның хүнүнде, тус черниң үези-биле 15:00 шакта Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың чурттакчы чону-биле дорт эфирге харылзажып, айтырыгларга харыылаан.

Кыжын чонувус доңурбас бис

Кышкы одалга сезону Таңды кожуунда бо чылын багай эвес эгелээн. Аңаа белеткел ажылдары чазын эгелээн болгаш баш бурунгаар чедер-четпестерни чай дургузунда шуптузун эдип, септеп алган...

\ 2-3-кү арыннарда

\ 5-ки арында

600

ажыг оолдарны республикадан декабрь
31-ге чедир шериг албан-хүлээлгезинче
келдиртир.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ДОРТ ЭФИРИ

Владислав ХОВАЛЫГ: дорт чугаа ажыктыг болган

Эрткен субботада, ноябрь 26-ның хүнүндө, тус черниң үези-биле 15:00 шакта Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың чурттакчы чону-биле дорт эфирге харылзажып, айтырыгларга харыылаан.

Дорт эфирге белеткел үезинде баш бурунгаар кирген болгаш дорт дамчыдылга үезинде кижилерниң салган айтырыгларынга Владислав Ховалыгның долу харыыларны бээр дээн күзели чон-биле чугаа үезинде илдең болган.

ТУДУГЛАР

Чуртталга бажыңнарының тудуу болгаш чурттакчы чоннуң бажыңнар хандырылганы-биле холбаалыг айтырыг чидии-биле көдүрлүрү дорт эфирге белеткел үезинде-ле баш бурунгаар кирген айтырыглардан-на билдине берген. Бо чидиг айтырыгга хамааржыр 90 айтырыг баш бурунгаар кирген. Өскүс уруглар эрге-байдалдыг хамаатыларны квартиралар-биле хандыраы республикада чидиг болгаш шиитпирлээри берге айтырыг.

Дорт эфир эгелээри билек-ле, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгга баштайгы айтырыг чуртталга бажыңнарының тудуу болгаш өскүс эрге-байдалдыг хамаатыларның квартиралар-биле хандырылганы дугайында болган. Бо айтырыгның харыызынга Владислав Ховалыг өскүс

уруглар эрге-байдалдыг хамаатыларның ниити саны амгы үеде дорт муң ажыг кижилерниң сагындырып, оларның квартиралар алырының оочурун ийи аңгылаанын дыңнаткан. Бирээзи — квартира алырын манап турарлар, өскелери — квартираларны алырын судуң шиитпири-биле

» Тыва Республиканың Чер дугайында хоойлужудулгазынга Тываның Дээди Хуралы (парламентизи) өскерилгелерни киригенин Владислав Ховалыг дыңнаткаш, 2015 чылга чедир үеде чер участоктарын кандыг-бир чылдагаан-биле бүрүткедип шыдаваан хамаатылар чер участоктарын бүрүткедип болурун чугаалаан.

чедип алганнар. Чуртталга бажыңнарының тудуун дүргедип келгениниң түңнелинде, өскүс эрге-байдалдыг хамаатыларга квартираларны бээри элээн көвүдээнин Тываның Баштыңы демдеглээн.

Владислав Ховалыгның дорт эфиринге келген айтырыгларның элээн хөй кезии бүрүткеттинмээн чер участоктарын бүрүткедип ап болурун дугайында айтырыг болган.

Тыва Республиканың Чер дугайында хоойлужудулгазынга Тываның Дээди Хуралы (парламентизи) өскерилгелерни киригенин Владислав Ховалыг дыңнаткаш, 2015 чылга чедир үеде чер участоктарын кандыг-бир чылдагаан-биле бүрүткедип шыдаваан хамаатылар чер участоктарын бүрүткедип болурун чугаалаан.

Хөмүр-даш өртээ 2023 чылда каш акша апарып болурун дугайында айтырыгга допчу харыыны Тываның Баштыңы берген. Амгы россияжи хоойлужудулга эзугаар чурттакчы чонга садар хөмүр-даш өртээн регионнуң эрге-чагыргазы доктаадып тургузуп болур эргелиг. 2022 чылда өртөкти 1 тоннаның 2 220 рубль кылдыр республиканың Чазза доктаадып шыдаанын Владислав Ховалыг демдеглээш, Тыва даг-руда компаниязының саналдап киригени келир 2023 чылда өртөккө хамаарыштыр

чугаалажыышкыннар чоруп турарын дыңнаткан. Даг-руда компаниязы хөмүр-даш өртээн улгаттырар чүткүлдүг, ынчалза-даа чугаалажыышкыннар чогулгалыг боор болза, чурттакчы чонга садар хөмүр-даштың өртээ 2023 чылда 1 тоннада 2 608 рубльден хөй эвес апаар. Өске хереглекчилерге 1 тонна хөмүр-даштың өртээ 3 500 рубль хире боор чыгыы.

ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫ

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның дорт эфиринге Тожунуң чурттакчызы кожуунда сөөлгү ийи ай дургузунда электри энергиязының үзүктелиишкыннери үргүлчү болур апарганын, өөреникчи ажы-төл лаа чырыына онаалгаларны күүседип, эртен-кежээ караңгыда школаже кылаштажып чоруп турарын дыңнаткаш, чаа дизельдер, генераторлар садып бээринге дузалаарын дилээн.

"Дизель" кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдиң специалистери Тоора-Хемде генераторларның техниктиг байдалын хынап көөргө, дыка эргилээн болган. Ынчангаш чаа дизель генераторларны садып, оларны тургузар шиитпир хулээп алдынганын Тываның Баштыңы чугаалаан. Новосибирскиден 2 чаа генераторну садып алганын, оларны чоокку неделяда Тожуга сөөртүп чедирип, ажыглалга кирир ажыл чоруп турарын республиканың удуртукчузу чугаалаан.

Соок дүжөргө, электри энергиязының хереглели дораан-на улгадып, четкилерге үрелиишкыннер көвүдээрин Владислав Ховалыг сагындыргаш, чер бажыңнары чурттакчылар электрилиг чылыдылга дериг-херекселдин хөйү-биле ажыглап турарын демдеглээн. "Россети Сибирь АО Тываэнерго" ажык акционерлиг ниитилелдиң специалистери хыналдаларны чоруткаш, бажыңнарының чамдызында электри хөмчээр дериг-херекселдерде пломбалар чогул, оларның ээлери электри энергиязын оорлап ажыглап турарын илереткенин Владислав Ховалыг дыңнаткаш, электри энергиязын оорлап ажыглаар чорук-биле шыңгыы демиселди чорударын чугаалаан.

Вавилин ээпээнде электри энергиязының күжүнүң кошканга, ынчангаш бажыңнарда соодукчулар, телевизорлар дээш өске-даа эт-септиң таптыг ажыглаттынмай турарына ол девискээрниң чурттакчылары хомудап, Вавилин ээпээниң электри-жидилгезин экижидеринге дузалаарын Тываның Баштыңындан дилээнер.

Тываның Чаззаның, Кызыл хоорайның мэриязының болгаш "Тываэнерго" акционерлиг ниитилелдиң деми-биле 2021 – 2022 чылдарда Вавилин ээпээнге 25 километр узун дурттуг, 10 киловатт күчүлүг электри шугумун шөйүп чорутканын, 4,5 МВт күчүлүг трансформаторну тургусканы садчыларның коммерциялыг эвес алды ниитилелин электри четкизинге кожуп, оларны чырык-биле хандырганын Владислав Ховалыг сагындырган. 2023 чылда база бир электри шугумун Улуг-Хемниң эрииниң чогул дургаар шөйүп чорудуп, ол чоок-кавыда садчыларны электри чыры-биле хандыраына 60 миллион рубль акша көрдүнгенин Тываның Баштыңы дыңнаткан.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ АДЫРЫ

Тываның көдээ ажил-агыйының келир 2023 чылда кол сорулгаларының бирээзи мал болгаш чер ажил-агый продукциязын болбаазырадырын улам непередири деп дорт эфирге Тываның Баштыңы онзалап демдеглээн. Республиканың социал адырының чөмненилге черлеринге (эмнелгелер, школалар, уруглар садтары дээш өске-даа черлерге) бир чылда-ла 12 муң тонна ээти чөмгө ажыглап турарын демдеглээш, бо чөмненилге черлеринге кирир эът үлөтпүр байдалына азы

(Уланчызы 3-кү арында)

» 2022 чылдың
каңдаашкынныг
чайында республика
ортумаа-биле 1 гадан
10 центнер дүжүттү
ажаап ап шыдаан.
Бир эвес тараа
шөлдеринге сугга-
рылга системаларын
улам сайзырадыр
болза, каңдаашкынныг
чылдарда-даа эрт-
кен күскү дүжүттен
хөй тарааны ажаап
ап болур. Ынчангаш
Тывада суггарыл-
га системаларын
чаартыр ажылдар
эгелээнин Владислав
Ховалыг чугаалаан.

малды согарынга, ооң ээдин
шыгжаарынга эргежок чугула
санитарлыг негелделерге
дүүшкен черлерге болбаазы-
радылганың баштайгы чада-
зын эрткен болур уjurлуг деп
айыткан.

2022 чылдың каңдаашкын-
ныг чайында республика орту-
маа-биле 1 гадан 10 центнер
дүжүттү ажаап ап шыдаан.
Бир эвес тараа шөлдеринге
суггарылга системаларын
улам сайзырадыр болза,
каңдаашкынныг чылдарда-
даа эрткен күскү дүжүттен
хөй тарааны ажаап ап болур.
Ынчангаш Тывада суггарыл-

га системаларын чаартыр
ажылдар эгелээнин Владислав
Ховалыг чугаалаан.

ПАССАЖИРЛЕР АРГЫШТЫРЫЛГАЗЫ

Кызыл хоорайда пассажир-
лер автобустарына чораа-
нының өрттөн төлээриниң
чаа эптиг хевири чаңгыс
аай транспорт картанын
ажылгалга кажан киририн
Аржаана Ондар айтырган.
Чаңгыс аай транспорт
картанын ажылгалга кирир
талазы-биле ажыл шуудаанын,
Ажаалга банкызы-биле
(Сбербанк) дугуржулга
чардынганын, автобустарга
чорааны дээш төлөвирниң
чаа эптиг хевири чаңгыс
аай транспорт картанын
ажылгалга бо чылдың декабрь
айда кирип болур байдал
тургустунганын Тываның
Баштыңы дыңнаткан.

Кызыл кожууннуң Черби
суурда участок эмнелгезин
республиканың Кадык
камгалал яамызы хаар
деп турарының дугайында
медээлер массалыг
информация чепсектеринге
мооң мурнунда база
дыңналып турган. Бо эмнелге
дугайында айтырыгны Черби
суурнуң чурттакчызы Тываның
Баштыңының дорт эфиринге
көдүргөн. Владислав Ховалыг
кадык камгалал сайыды
Анатолий Югай-биле дорт
эфир үезинде харылзашкаш,
Чербиниң чурттакчызының
айтырыгына харыылап бээрин
дилээн.

Кара-Хаак, Черби
суурларже орукта Улуг-Хем
кежир көвүргүгнүң туттунганы-
биле ол суурларнының
чурттакчылары чоогунда
Кызыл хоорай, Кызыл
кожууннуң төвү Каа-Хем
суурда эмнелгелерге эмчи
ачы-дузазын ап болур арга
тургустунганын Анатолий
Югай дыңнаткан. Чербиниң
участок эмнелгезин хаап,
ооң орунга эмнелге
амбулаториязын аядарын
кадык камгалал сайыды
чугаалааш, амбулаторияга

суурнуң чурттакчы чону
дүргөн эмчи дузазын болгаш
эмнээшкын ачы-дузазын ап
болур арга тургустунарын
дыңнаткан.

Республиканың
эмнелгелеринге амгы үеде 200
эмчи чедишпезин дыңнаткаш,
2019 чылдан бээр элээн
хөй эмчилер төрөөн чурту
Тываже чанып кээп, ажылдай
бергенинге таарзынганын
Владислав Ховалыг илереткен.

ЫТТАР АЙТЫРЫ

Тываның хоорай,
суурларында ыттарның
көвүдээни база дорт
эфирден чыдып калбаан. Эң
ылаңгыя Кызыл хоорайда
тоянчы ыттарның санын
эвээжедир дээш, кылып
чорудуп турар ажылдарга
дорт эфирни көрүп, дыңнап
органнарның чамдызы
таарзынмааны оларның
СМС бижимелдеринден
илдең болган. Тоянчы 950
ытты акталааш, сегидир
азырааш, эмнээш, хоорайже
салып үндүргени, ыттарның
хоргада черлерин ам-даа
тудары-биле эвээш эвес
акшаны үндүрер план-
нарга элээн хөй хамааты-
лар таарзынмаанын иле-
реткенер. Чижээлээрге,

Оюмаа Моңгуш "Аштап чоруур
чон эвес, ыттарга хоргада
кылыр деп, оларның ээдин
чиир бе, кезин кедер бе?
Азыг-диштиг араатан ыш-
кажыл, бичии ажы-төлге,
кырган улуска коргунчуг,
айыылдыг" деп бижээн.

Ыттарны өлүрүп-чидирип
болбас, оларны азыраар-
карактаар кылдыр россияжи
хоойлужудулгада быжыглаан
болганда, Россияның кайы-
даа регионунда хоойлунуң
ол негелделерин тус черниң
эрге-чагыргалары күүседир
хүлээлгелиг дээрзин кижилерге
база катап сагындырып
каары артык эвес боор.

Дорт эфирниң үези өйлүг
болгаш, чурттакчы чоннуң
айтырыгларының шуптузунга
харыылап четтикпээнин,
кирген айтырыгларга
тодаргай харыылаарын
кысканын Тываның Баштыңы
Владислав Ховалыг чон-биле
харылзааның төнчүзүнде
чугаалаан. Республиканың
социал-экономиктиг
айтырыгларына, Тываның
хөгжүлдезинге идепкейлиг
хамаарылгазы дээш өөрүп
четтиргенин чонга илередип,
дорт чугаа ажыктыг болганын
демдеглээн.

/ Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЭКОНОМИКА

Хөй-ниити дыңнаашкыннар

Дүүн, ноябрь 29-та, республика
бюджетиниң 2023 чылда
болгаш 2024–2025 чылдарда
планниг үеде төлөвилелиниң
хөй-ниити дыңнаашкыннары
Чазак бажыңыга болуп
эрткен. Бюджеттиң хөй-
ниити дыңнаашкыннары
дээрже хоойлужудулгада
көрдүнгөн тускай чурум
ёзууга албан эрттирер
ужурлуг ажыл-чорудулга.

Республика бюджетиниң
2023 чылда болгаш 2024–2025
чылдарда планниг үеде
төлөвилелиниң хөй-ниити
дыңнаашкыннарына Тыва
Республиканың Дээди
Хуралының (парламентиниң)
депутаттары, Тыва Респуб-
ликаның Чазаның кежи-
гүннери, ТР-ниң Санажылга
палатазының удуртукчузу,
муниципалдыг тургузугларның
удуртукчулары болгаш хөй-
ниитиниң төлээлери киришкен.

2023 чылда болгаш 2024–
2025 чылдарда планниг үеде
республиканың бюджетиниң
төлөвилели бюджет тургу-
зуунуң негелделеринге
дүжүп турарын хөй-ниити
дыңнаашкыннар көргүскөн
деп, ТР-ниң Дээди Хуралының
Бюджет, үндүрүлгелер, экономика
болгаш сайгарлыкчы чорук
талазы-биле комитетиниң
даргазы Алдын-кыс Конгар
демдеглээн.

Республиканың 2023 чылда
болгаш 2024–2025 чылдарда
планниг үеде бюджетиниң
төлөвилелин ТР-ниң Дээди
Хуралына декабрь айның
бирги чартында парламент
дыңнаашкыннарының
үезинде улам тодаргайы-биле
сайгарып чугаалажыр. Бюджет
төлөвилелинге хамаарыштыр
немелде санал-оналдарны
республиканың парламенти
2022 чылдың декабрь 15-
тен орай эвес хуусаада Тыва
Республиканың Чазанче
кириер уjurлуг.

/ Бистиң корр.

Тываның Чазаның Аппарат
хуралдарын чаа чурум-
биле эрттирер апарганынга
дүүштүр неделя санында
муниципалитеттерниң
перспективтиг хөгжүлдезин
сайгарып чугаалажыр.
Ажыл-чорудулгада
шак ыңдыг чаа чүүлдүң
дугайында эрткен суббота-
да республиканың
Баштыңы дыңнадып
тура, кожууннар болза
республика экономиказының
адырылбас болгаш
чугула кезээ болур деп
медеглээн. Муниципалдыг
тургузугларның илеткелде-
рин дыңнаанының
түңнелинде чоокку
үеде девискээрлерниң
хөгжүлдезиниң
стратегиязын чаартыр.

Субботада болуп эрткен
Аппарат хуралына баштап
турары муниципалитетте

Муниципалитеттер стратегтиг планнаашкынны чаартыр

ажыл-херектерниң
байдалының дугайында
Кызыл кожууннуң
Төлээлекчилер хуралының
баштыңы Белек Уйнукай
болгаш кожуун чагыргазының
даргазы Меңги Кара-оол
эң-не баштай илеткээнер.
Кызыл кожууннуң социал-
экономиктиг хөгжүлдезиниң
кол-кол көргүзүглериң
шимчээшкени эки түңнел-
дерлиг. Оперативтиг байдал
турум, эрткен чылдың
көргүзүглериң деңнээрге,
бо чылын бүрүткеттинген
кем-херек үүлгедишкенин
20 хуу кудулаан.

2020 чылда кожууннар
рейтингизиниң түңнелдери-
биле муниципалитет

6-гы черге турган болза,
ынчалзажок 2021 чылда
чүгле 14-кү чери ээлээн.
2020 чылга деңнээрге, 2021
чылда кожууннуң туружу
7 көргүзүгге кудулаан.
2022 чылдың бирги чар-
тының түңнелдери-биле
республиканың муниципалдыг
тургузугларының
рейтингизинде Кызыл
кожуун 10-гу чери ээлээн.

Республика Баштыңының
үзел-бодалы-биле алырга,
Кызыл кожууннуң арга-шинээ
ам-даа төттүмнээн болгаш
ону мурнакчы турушче
үндүрүп болур. Владислав
Ховалыг 2021 болгаш 2022
чылдарда көргүзүглөр чүге
кудулаанын сайгарып, 2023

чылдың ажыл планынга ук
көргүзүглери экижидериниң
талазы-биле хемчеглери
ажылдап киририн кожуун-
нуң удуртукчуларына
дааскан.

«Россия Федерациязынга
стратегтиг планнаашкынның
дугайында» Федералдыг
хоойлунуң негелделеринге
дүүштүр эрге-чагырганың
күрүне органнары
болгаш тус черде бот-
башкарылга органнары
федералдыг болгаш
регионалдыг чадаларның
документилеринге
дөзөвилеп, харыылап
турары девискээрлерниң
хөгжүлдезиниң стратегиязын
6 чыл болгаш-ла эдип-

чазаашкынын чорудар
ужурлуг дээрзин Тываның
Баштыңы сагындырган.
Республиканың муници-
палдыг тургузугларының
амгы үеде күштүг болуп турар
стратегиязын 2017 чылда-ла
бадылаан.

Көскү карышкактар-
биле холбаштыр тус черниң
бүгү бот-башкарылга
органнарынга 2025 чыл-
га чедир прогнозтуг үеде
хоорай, суурларның социал-
экономиктиг хөгжүлдезиниң
планнарын ажылдап
кылыр болгаш хүлээп алыр
даалганы Владислав Ховалыг
берген.

Дараазында субботада
болуп Аппарат хуралына
муниципалдыг тургузугнуң
социал-экономиктиг
хөгжүлдезиниң дугайында
Чеди-Хөл кожууннуң
удуртукчулары илеткээр.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Божа-Судак бүгү Тываны мал чеми-биле хандырган

Кады төрөөн алышкылар, Кызыл кожуунуң Кур-Чер сумузуңуң чурттакчылары — Алексей Монгуш биле Шеңне Наматай ада-өгбездиниң ээлеп чорааны өдек-кыштаа, Божа-Судак деп черде «Өг-бүле фермазы» ажил-агыйны ажыдып алгаш, эъткир база сүткүр, ийи аңгы уксаалыг инектерни азырап өстүрбүшөөн, сиген болгаш тараа, суланың чаагай дүжүдүн чылдың ажаап ап чоруур эрес-кежээ кижилерге хамааржыр.

/ Алексей Монгуш.

«Өг-бүле фермазының» кежигүнү Алексей Монгуш ажил-агыйын таныштырды: «Бо хүннерде сиген кажаазында Кызыл кожуунуң курлавыры 5 хире тонна мал чеми арткан. Бодувустуң мал-маганывыска чылдың-на элзэн хөй сигенни кылып алыр улус бис. Бо чылын чамдык кожууннарда каңдаашкын болганы-биле өске малчын эш-өөрге чедиштирер сорулга-биле, 1000 тонна мал чеми белеткедвис. Ооң иштинде боттарывыска база шаавыс-биле 200 тонна сигенни кылып алдывыс. Эгезинде 50 га черге сула тарып эгеледвис. Эскерип көөрүвүске, бо черге тараа-быдаа эки үнер боорга, ийи дугаар чылында 200, а бо чылын 400 гектар черге кы-

зыл-тас болгаш сула үрезин-нерин чашканывыс ол».

400 гектар көктүг-шыктыг черден мал чегинге ажыглаар оът-сигенни кезип, база ол-ла хире хемчээлдиг хову-шөлге кызыл-тас, сула үрезиннерин чашкан түңнелинде күзүн чаагай дүжүттү тараажылар ажаап алган.

Чер ажил-агыйын Чаңгыс-Хады деп черде чорудуп турарын ферманың удуртукчузу Шеңне Наматай демдегледі: «Ада-иевистиң мал малдап чорааны эрги кыштаг девискээринде, Чаңгыс-Хады деп черде мал чеми болгаш тараа, суланың үрезиннерин чажып турар бис. Бо чылын ниитизи-биле 800 га шөлден 1000 хире тонна мал чеми, ол ышкаш 700 тонна тараа, сула дүжүдүн ажаап алдывыс. Кызыл кожуунуң болгаш республиканың курлавыры болур сигенни база белеткедвис.

Ажилчын холдар четчир, артар деп болур. Кады төрөөн акыларым меңээ дузалажып турар. Чаңгыс берге айтырыг — көдээ ажил-агый техниказының чедишпези. «Өг-бүле фермазы» деп күрүне деткимчези-биле МТЗ-82 «Беларусь» тракторну алгаш, тараа шөлдерин чардырып, мал чеми болгаш ногаа, картофель аймааның дүжүдүн өстүрүп турар бис. Ынчалза-даа чаңгыс трактор чедишпес болурга, күскү дүжүт ажаалдазының үезинде өске улустан ачылап, хөлезилээр апаар.

Тарылга шөлдерин улгаттырар сорулгалыг

дээрзин Алексей Монгуш дыңнатты. Ооң чугаазы-биле алырга, чаңгыс бичии МТЗ-82 «Беларусь» трактор чер-чери-биле чаттыла берген шөлдерге күш четпес, улуг хемчээлдиг ажил кылып шыдавас бооп турар. Ынчангаш аргалыг-ла болза, «Кировец-735» деп күчүлүг трактор оларга эргежок чугула. Ол черниң тараа, сиген шөлдериниң беримчези аажок. Ынчангаш чүгле күчү-күштүг улуг трактор негеттинип турар.

/ Шеңне Наматай.

Кызыл кожуунуң Кур-Чер сумуда хөй тонна сиген-ширбийилдин, ол ышкаш тараа, суланың элбек дүжүдүн ажаап ап чоруур ажил-агыйлар база эвээш эвес. Оларның аразында бо эптиг-демниг алышкылар барык бүгү республиканың хереглелин хандырып, дүрүг-дүрүг сигеннерни чүдүрүп чорудуп турар. Ол хамаанчок, чылдың-на тараалаң болгаш оът-сиген эки үнер деп санадыр Улуг-Хем, Таңды кожууннарның чамдык ажил-агыйлары бо чылын Кызыл кожуундан мал чегин белеткеп алыр ужурга таварышкан.

— Чылдың-на өске кожууннарның курлавыр фондузунга сиген-биле кады бир муң хире дүрүг мал чеми белеткээр улус бис. Чайгы, чулуктуг сиген-биле күскү сигенниң деңзизи база ылгалдыг. Чижээ, чайын 350, а күзүн 250 килограмм болур.

Республиканың ажил-агыйларының курлавырынга 100 ажыг дүрүг сигенни

кылдывыс. А Кызыл кожуунга 20 хире тоннаны белеткедвис. Курлавырлаан мал чегин Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Кызыл база Эрзин, Тес-Хем кожууннар алган, ооң-биле чергелештир Кызыл кожуундан мобилизацияже кыйгырткан оолдарның өг-бүлелеринге 2 КамАЗ автомашина ишти сигенни үледивис — деп, Алексей Монгуш чугаалады.

Оон аңгыда, тараажы алышкылар ногаа, картофель аймаан база олуртуп, багай эвес дүжүттү ажаап ап турар. Артыкшылдыг дүжүдүн садып-саарган соонда, келир чылдың үрезин курлавыры безин артып калыр. Бо чылын долу эвес мобилизацияже кыйгырткан шериг албанлыг оолдарның өг-бүлелерин картофель-биле хандырап буянын үүле база бо ажилчын өг-бүлеге онаашкан.

— Мобилизацияже кыйгырткан оолдарның өг-бүлелеринге дуза чедирер талазы-биле Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызы дилег кылырга, 2 тонна ажыг картофельди үлөп бердвис. 1,5 тонна картофельди Тожу, арткан 1 тоннаны Эрзин кожуунче чоруткан бис — деп, Шеңне Наматай чугаалады.

Тараажыларның «Чер — иевис, чегерикчи күжүвүс» деп үлегер домаа бар. Ада-иезинден дамчып келген Ие черниң бергени чээрби ажыг тонна кызыл-тастың, суланың дүжүдү тараажыларның Кур-Чер суурда бажыңында, херим иштинде, ажык дээр адаанда шыгжаттынып чыдар.

Тараа культураларының элбек дүжүдүн база ооң үрезиннерин кадагалаарындан аңгыда, ону кургадыр, ол ышкаш дээрбедээр, мал чегинге ажыглаар чарба кылып белеткээр аңгы склад эргежок чугулазын үнелеп билгеш, эрткен вектиң 1980—1990 чылдарында октаттырган Кур-Чер сумузуңда гаражтарны септеп-селип алгаш, ажыглап эгелээр айтырыгны алышкылар чедип алган.

» «Өг-бүле фермазын» ажыдып

алган кады төрөөн алышкылар Алексей Монгуш биле Шеңне Наматай 1000 тонна мал чегин белеткээр.

— Бо октаттырган гаражтарның ниити шөлү 1700 хире дөрбелчин метр. Маңаа тараа складын ажыдып алыр болзувусса, ажилчын олуттар база немежир. Тарааны арыглаар, кургадыр, дээрбедээр, оон аңгыда, складты кадарар таңныыл дээр оон-даа өске ажилчыннар негеттинип турар — деп, «Өг-бүле фермазының» кежигүнү Рустам Хертек дыңнатты.

Тараа складын тудар талазы-биле Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының деткимчези бар-даа болза, агар санче салыр 20—25 хуу немей акшаландырышкын эргежок чугула.

— Бо турар гаражтарны септеп-селип, эде кылгаш, тараа шыгжаар склад кылып алыр талазы-биле төлөвилелди ажилдап кылгаш, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызынче кириген бис. Чүгле быжыг ханаларлыг, септеп ап болур гаражтарны чөпшээрерип алдывыс — деп, ферманың удуртукчузу түңнеди.

Тараажыларның акша-хөреңгизи аргажок чедишпес-даа болза, келир 2023 чылда боттарының күжү-биле тудуп эгелээринге кады төрөөн алышкылар бүзүрелдиг.

/ Мерген ОНДАР.

Буян ОЮННУҢ тырттырган чуруктары

» Мобилизацияже кыйгырткан оолдарның өг-бүлелеринге дузаламчы кылдыр 1,5 тонна картофельди Тожу, 1 тоннаны Эрзин кожуунче чоруткан бис.

Бо чылын 800 га шөлден

1000

тонна хире мал чегин, ол ышкаш

700

тонна тараа, сула дүжүдүн ажаап алдывыс.

Кышкы одалга сезону Таңды ко-
жуунда бо чылын багай
эвес эгелээн. Аңаа белеткел
ажылдары чазын-на эгелей
бээр. Ынчангаш баш бурун-
гаар чедер-четпестерни чай
дургузунда шуптузун эдип,
септеп алырга, чаа одалга
сезонунга белен болур. Ол
ышкаш бо чылын чаартыл-
галар база болгулаан деп,
Таңдының кожуун чагырык-
чызы Алик Кертик-оол-
ович Монгуш чугаалаан:

— Амгы үеде кожуун де-
вискээринде 10 школа, 23
уруглар сады, эмнелгелер
дээш өске-даа албан чер-
лери, ниитизи-биле 48 албан
организацияларда одалга
черлери шупту кышкы
режимде ажылдап турар.
Бо чылын кожууннуң хөмүр-
даш шыгжаар склады ТР-
ниң Чуртталга коммунал
ажыл-агый яамызының
харысалгазынче шилчээн.
Бо хүнде склад доктаамал
ажылдап турар. Ында
чонга садар хөмүр-даштың
курлавырын үзүктел чок
немер, Каа-Хемниң хөмүр-даш
уургайындан сөөртүп эккеп
турар. Бир тонна хөмүрнүң
өртээ, суурлар аразында
чедирериниң өрттөөн
санавакса, 2978 рубль. Чонга
садар хөмүр үзүлбөзүн дээш,
складтың ажылдакчылары
кызымак ажылдап турар.

Ол ышкаш чаа чүүл,
одалга төптөргө ажылдаар
одакчылар шупту тускай
өөредилгени эрткеш,
шынзылгаларны алган. Чүге
дээрже одакчы кижиде улуг
харысалга онааттыг болганда,
кандыг-ла-бир онза байдалдар
үезинде, чижээ, электри өже бергенде,
котелдарда температураны
канчаар өйлээрин, чүнү
канчаарын билип, амгы
үениң дериг-херекселдеринге
ажылдап билир ужурлуг —
деп, чагырыкчы чугаалады.

Кожууннуң хөмүр-даш
складының эргелекчизи
Евгения Дежнёваның
дыңнатканы-биле, хөмүр-даш
складында бо хүннерде 300
тонна чонга садар хөмүрнүң
курлавыры бар. Эвээжей
бээрже, дораан-на хөмүрнү
немей сөөртүп эккеп турар.
Бо чылын хөмүр чүдүрер чаа
тракторну, чаа деңзини алган.
Кожууннуң чурттакчылары
күзүн үезинде хөмүр-дашты
хостуг садып ап турар.
Бай-Хаак суурнуң социал

/ Хөмүр-даш складының эрге-
лекчизи Евгения Дежнёва

/ Таңдының кожуун
чагырыкчызы Алик Монгуш.

айтырыглар талазы-биле
төвүнүң кол специализи
Чечена Барованың
дыңнатканы-биле алырга,
бо чылын 4 болгаш оон хөй
ажы-төлдүг 236 өг-бүлөгө
социал хөмүр-дашты — өреге
бүрүзүңгө 2 тонна 142 кг
дүжүрүп берген.

СОҢГАЛАРНЫ ШИЛДЕП ТУРАП

Оон аңгыда, кышкы үеде
кожуун девискээринде
амыдыралының байдалы
чегей өг-бүлелер, чааскаан
чурттап турар пенсионер-
лер, инвалид улустуң кышка
белеткелин, ниити байдалын
хынап көөрү-биле, социал
ажылдакчылар рейдиреже
үнүп, кандыг өрегелерге
дарый дуза хереклеттинип
турарын илередип, хамаа-
тыларның даңзызын тур-
гузуп турар. Ооң соонда
кожуун чагыргазы чугула
херек материалдарны
саткаш, суурларның социал
төптөргө дамчыдып
бээрже, олар даңзыда кирген
өрегелерге чедирер. Чүгле
чедирип бээринден аңгыда,
чижээ, соңгазын шилдеп
бээр кижик чок болза, шилди
чедиргеш, шилдеп база берип
турар. Ынчалдыр бо чылын 25
соңга шилин, 14 колосникти, 2
печкага шой плитаны салган.
Кожууннуң суурларында
чагырга черлериниң
кирген даңзызы ёзугаар 30
чурттакчы деткимчени алган.

КЫЖЫН ЧОНУВУС ДОҢУРБАС БИС

Оларның аразында соңга
шилини 20 кижиге: инвалидтер
— 2 кижик, хөй ажы-төлдүг 3 өг-
бүлө, социал байдалы чегей
6 өг-бүлө, чааскаан чурттап
турар 7 пенсионерге болгаш
берге байдалда 2 өг-бүлөгө
берген. 20 өг-бүлениң соңга-
ларын шилдеп берген. Печка
колосникти 10 хамааттыга,
ооң иштинде 8 чединмес
өг-бүлөгө, чааскаан чурттап
орар 5 пенсионерге болгаш
берге байдалдыг 1 өг-бүлөгө
берген. Шой плитаны Бал-
газын биле Дүрген суурнуң
ийи чурттакчызы алган.
Ол ышкаш кышкы үеде өрт
айыылын болдурбазы-биле
50 өрегеде өртке удур медээ
берикчилерин (сигнализация)
салган.

ШЕРИГ ООЛДАРЫВЫСКА ДУЗАЛАМЧЫ

“Украинада тускай шериг
операциясында киржи-
турар оолдарывыска дуза
кадар, дузаламчы чыыр
талазы-биле ажылдар
кожуун девискээринде суму
бүрүзүңгө чоруп турар. Ону
кылыр тускай бөлүктөр
ажылдап турар. Чоокта
чаа ээлчеглиг ачы-дуза
чедирилгезин чоруттувус.
Чүң уктар, чеңи-чоктар,
удуур хаптар дээш өске-даа
чүүлдерни даарап турар
херээжен чонувуска, аваларга
херек материалдарны ко-
жууннуң чагыргазы садып
берип турар. Бо ачы-дуза
чедирилгезинге кожууннуң
чону боттарының күзели-
биле кончуг идепкейлиг
киржи-турарын демдеглевес
арга чок. Чүгле кожуун
чагыргазының талазындан
500 муң ажыг рубльга
дузаламчыны көргүскен.
Ол ооң-биле доосту бербес.

Ажылды ам-даа уламчылаар
бис” — деп, Алик Кертик-
ооловичиниң чугаазында
немей Бай-Хаак суурнуң
социал айтырыглар талазы-
биле төптүң кол специализи
Чечена Барова ук кожуундан
мобилизацияже келдирткен
52 дайынчының ийизин
дедир чандырыптарга, 50
өг-бүлөгө социал дузаны
чедиргенин, көрдүнгөн акша
төлөвирлерин үе-шаанда
төлөп бергенин дыңнатты.

КИЖИЗИДИЛГЕ БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕ

Таңды кожуун бо
эртип турар чылды Кижизидил-
гениң болгаш өөредилгениң
чылы кылдыр чарлааш,
чыл дургузунда кожуун
девискээринге үндөзүн чоннуң
чаңчылдарында даянган хөй
хемчеглерни эрттирген.

“Чүге кижизидилге-
өөредилгениң мурнунда
турар дээрже, амгы үеде
кижизидилгеже чугула
кичээңгейни салбас
болзувусса, келир үеде
салгалдарывыс төрөөн
дылын, езу-чаңчылдарын
уттуп алырының айыылы
тургустунуп турар. Ынчангаш
орус, тыва чоннарның
чаңчылдарында даянып,
өөредилге килдизи улуг
ажылды чорудуп турар.
Чижээ, шаанда 17 харлыг
уруг боду тыва тонун
бышкаш, даарап кедип
алыр, хойнуң ишти-хыр-
нын аштаптар, быштакты
боду шөйүптөр дээш бүгү
тыва херээжен кижиниң
кылыр ажылдарын билир
турган-дыр. Оолдар база
шак-ла ындыг, эмдик аътты
мунуптар, хойну өзөптөр,
бода малды аайлаптар, тыва

» Таңды ко-
жуунда “Со-
циал хөмүрнү”:
Межегейде — 24,
Кочетовта — 14,
Дүргенде — 44,
Успенкада — 13,
Кызыл-Арыгда — 8,
Владимировкада —
22, Балгазында — 52,
Бай-Хаакта — 62
өг-бүлө алган.

эр кижиниң эдилелдерин
боду холу-биле кылып алып
турган. Кажан уруг-дарыг бо
ажылдарны кылып билир
апарганда, ынчан оларны
аңгы амыдыралче шилчидер
турган. Ынчангаш бо бүгү
амгы салгал билген турарын
чедип алып дээш, ажылды
эгелээн бис. Бо чүгле эгези.
Ажыл бо угланышкын-
биле уруглар садындан
эгелээр ужурлуг. Чүге дээрже
шаанда 3 харлыг уруг малды
ылгаптар, 5 харлыында ооң
өң-чүзүнүн, хевирин шын
чугаалап билир, аалында
кандыг аъттыг кижик кел-
геш барганын хой кадаргаш
келген ачазында, чижээ, бора
аъттыг кижик кээп чораан
дээн чижектиг, чугаалап бээр
турган-дыр. Өгбелеривистен
дамчып келген езу-чаң-
чылдарывысты ам-даа
быжыктырып, катап-катап
салгалдарга өөредири чугула.
Бо чарлаттыг чылдың
түңнелдерин Шагаада үндү-
рер деп планнап турар бис.

Амдыызында Чаа чылга
уткуштур белеткелдер
чоруп турар. Кожууннуң
төп шивизин декабрь 1-де
кыпсыр дээн бис. Ол ышкаш
чылдың-на эки шиметтинген
кудумчу, бажыңнар, ал-
бан-организациялар ара-
зында эртип турар мөө-
рейлеривисти бо чылын
база уламчылаар бис. Үе
берге-даа болза, чоннуң
хөй-аъдын бедик тудары-
биле байырлалдарны эвээш
чарыгдалдыг болдургаш,
чогуур деңнелге эрттирер
деп планнап турар бис” — деп,
кожуун чагырыкчызы түңнөп,
чугаазын доосту.

/ Карина МОНГУШ.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

Күскү келдиртилгени хуусаа бетинде доозар дээш

Шериг албан-хүлээлгеже күскү келдиртилге декабрь 31-ге чедир уламчылаар. Бо хуусаага чедир республика шериг албан-хүлээлгеже 600 ажыг оолдарны келдиртир. Ноябрь 23-те байдал-биле алырга, Тыва келдиртилге планын 61 хуу күүсеткен, а Төп шериг округунда ортумак көргүзүг 72,6 хуу болуп турар. 10 хонук хуусааның дургузунда планныг көргүзүглери чедип алырын база келдиртилге кампаниязын хожудаашкын чок доозар сорулганы Тываның Баштыңы республиканың келдиртилге комиссиязының мурнунга салган.

Пландан хожудап турарының кол чылдагааннары – шеригже келдирткен оолдар-

ның эмчи шинчилгезиниң маажым темпилери болгаш шериг албан-хүлээлгеже келдиртилгеден дезип турар хамаатыларны дилеп тывары-биле ажылды келдиртилге комиссиялары иштики херектер органнары-биле сырый чорутпайн турар дээрзин республиканың шериг комиссары Демир-оол Артына демдеглээн.

Владислав Ховалыг Кадык камгалалының, өөредилге болгаш Иштики херектер яамыларына, а ол ышкаш чер-черлерде чагыргаларга салдырган сорулгаларны бир демниг күүседирин дааскан.

Кылып чоруттунган ажылдың түңнелдерин декабрь 10-да болуп эртер Аппарат хуралына сайгарып түңнээр.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Гуманитарлыг дузаның ээлчеглиг партиязын чоруткан

Тускай шериг операциязында киржип турар шериг албан-хүлээлгелерниң база бистиң чурттувустуң чаа регионнарының тайбың чурттакчыларына дуза көргүзүр сорулгалыг Тыва Республикада хөй-ниити каттыжыышкыннарының, политиктиг партияларның болгаш эрге-чагырга органнарының төлээлерин кириген Чаңгыс аай штаб Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле тургустунган. Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда, 155 дугаар бажында штаб ажылдап турар. «Кызыл кош» хөй-ниити шимчээшкениниң база чаңгыс аай штабтың гуманитарлыг дузаламчызын чедирер акша-хөреңгини республика Чааа үндүрген. Чыгдынган аш-чем аймаан, идик-хепти болгаш өске-даа чүүлдерни ноябрь 28-те чоруткан.

«Чаа каттышкан регионнарының чурттакчыларына бо хонуктарда чаңгыс аай штабтың баазазына 13 хире тонна үр үеде шыгжап болур аш-чем аймаандан гуманитарлыг дузаның ээлчеглиг партиязын дүжүрген. Ол ышкаш бистиң шериглеривиске база мобилизастаткан кижилерге чугула херек чүүлдерни штабта чыып турар. Оларга чылыг хептер, техника аймаа (рациялар, фонарьлар), чылыг резин идик, суг канистралары,

удуур шоодайлар, чадыглар (каремат) херек. Кызыл хоорайда Кочетов кудумчузу 155-ке азы Кочетов кудумчузу, 22 деп адрессте Солдаттар иелериниң комитединге дузаламчыны эккеп болур. Кочетов кудумчузунда 22 дугаарлыг бажындан ээлчеглиг гуманитарлыг дузаламчыны чүжк машиназына чүдүрер. Ноябрь 28-тиң хүнүнде машина ол адреске хүнзедир турган, күзелдиг кижилер ынаар чорудар идик-хеп болгаш аш-чемни эккеп турган. Ол-ла хүн 17.00 шакта машина Кызылдан Луганск хоорайже үнүпкен.

Декабрь эгезинде республикадан үш делегация аркан чаа регионнарже база чоруур. Бирги делегация Чаңгыс аай штабан үнер. Ол чоруктуң сорулгазы – гуманитарлыг ачы-дуза чедирилгезин доктаамал кылыр болганда, волонтерлар пунктузунуң тыва салбырын ажыдар айтырыгны шиитпирлээр. Республиканың чурттакчылары чаңгыс чер чурттугларының дилээ-биле херек болгаш өске-даа чүүлдерни доктаамал чедирер планныг. Солдат оолдар иелери биле ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары кирген ийиги делегация «Кызыл кош» хөй-ниити шимчээшкенин чоруур. Бөлүктүң кол сорулгазы – бистиң чаңгыс чер чурттугларыныска дузаламчыны чедирери. Тыва

Республиканың Националдар херектериниң талазы-биле агентилелден төлээлер бистиң республикада национал диаспоралар кежигүннери-биле кады үшкү составта чоруур» – деп, Чаңгыс аай штабтың координатору Саима Далчин чугаалаан.

Гуманитарлыг ачы-дуза чыылдазы чүгле чылыг хептер-биле кызыгаарлаттынмас. Бистиң регионнуң тускай арыны айыттырган <https://pobeda.onf.ru/> сайтыга акшаларны чыып болур. Ында Q-код дузазы-биле акша шилчидер арга база бар. Кодче смартфонну көрүндүргөш, акшазын Тываның ачы-дуза чыылдазының чаңгыс аай регион агар санынче шилчидип болур. Организациялар ол сайт таварыштыр акшаны шилчидип тура, «Сбор.17» деп айтып каары чугула. Регион агар санынче кирген акшалар-биле аар өртектиг техника аймаан: рациялар, квадрокоптерлер, тактиктиг техника херекселдерин садар. Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 155-те шериг албан-хүлээлгелер болгаш оларның өг-бүлелеринге дуза кадар каттышкан штабче азы 2-17-44 дугаарлыг телефонче долгааш, фронтуда чаңгыс чер чурттугларны деткип болур.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ТУДУГ

Чонувустуң өөрүшкүзү чүрек сыңмас!

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг чоокта чаа Москвага Федералдыг орук агентилелиниң удуртукчузу Роман Новиков-биле Тываның Чазааның мурнундан республиканың оруктар тудуунуң дараазында 5 чылда планын бадылаан.

Аңаа хамаарыштыр Баян-Кол суурнуң үндезин чурттакчызы, хоочун башкы Аркадий Анай-оол бодунуң бодалдарын илереткен: «Мен миннип кээримге, суурнуң үстүнге, Оттук-Даш

дужунга «Х Улуг Хурал» колхозунуң боттарының ажылчыннарының ыяш-биле казап кылган, чаңгыс машина кирер паромун билер-дир мен.

Оттук-Дашка машиналар доктаар чорумалдар чемненир, чигирзиг чемнер садар райпонуң «Чайная» деп сады турган. Бис, бичии оолдар, газировка шилдерин чыып, чуп алгаш, 2-3 газировкага орнап дужаар турган бис. Бир шилди дораан ижипкеш, а артканын дуңмаларыныска апарып бээр дээш, аажок кызар турган бис. Баштай 5 км хем кыйыын өрү кылаштааш, оон паромнап кежип алгаш, «Чайнаяга» чедир база кылаштажыр чордувус. Ол үеде хөй машина, трактор-даа чок турган. Чон хем кежип алыр дээш, паромче чадаг кылаштажыр. Суг улгадырга, сыгыгаарга, паром база кешпестей бээр. Үе ыңдыг турганы ол ирги бе? Ынчан аңаа хомудаар кижиде-даа чок, чаңгыга бергенивис ол ыйнаан. Үениң

сайзыралының аайы-биле демир паромну Кызылда тускай орук организациязы суур дужунга кылган. ССРЭ дүжериң мурнунда Баян-Колче асфальтылыг орук тудуу эгелээрге, паром айтырыы шуут уттундурган чүве. Ам машина-техника саны көвүдээн, байдал нарыыдаан. Улуг-Хемниң оң талазында, Кызылдан Ээрбек таварыштыр чоруур оруувустуң байдалы бергедеп келген. Орукка машиналар дугуйлары шуут артпас апарган – бо-ла чарлып каар, ынчангаш, ыяап-ла, 2 артык дугуйлуг чоруп турар бис. Хем улгадырга, оруувусту суг ала бээр черлер база бар.

Суурувус Баян-Колче Улуг-Хем кежир көвүрүг тударын планда кириген деп эки медээ номчааш, дыңнааш, чонувустуң өөрүшкүзү чүрек сыңмас деп болур.

Баян-Кол Тывада база бир онза бойдустуг, тоол-чургу төөгүлүг, туризм организаастарына кончуг

таарымчалыг чер. Лама даг, Хаан даг, Чалама, Өлгейлиг дээш-ле төөгүлүг черлер бисте хөй. Баян-Кол ногаа аймаа тарырынга кончуг таарышкан сугаттыг чер. Тывага бир дугаар суг дээрбези Баян-Колга турган. Ооң изи безин ам бо хүннерге чедир артып калган. Көвүрүг туруптарга, чоннуң ажыл-херээн кылып аргыжарында дыка эки апаар, Баян-Кол, Терлиг-Хая сумулары сайзыраар».

Улуг-Хемни кежир көвүрүг тудары белен эвес херек. Ону кылырда, баштай тудугнуң төлөвилелин кылыр, өртек-үнезин санаар апаар. Улаштыр ооң күрүне экспертиказын эрттирер. Баян-Колче Улуг-Хем кежир көвүрүг тудуунуң төлөвилел-санаашкын документилерин кылырынга безин эвээш эвес үе негеттинер. Ол документилерни белеткеп алгаш, көвүрүгнү тудар акшаландырышкынны федералдыг Чазак мурнунга камгалаар, ону федералдыг

бюджетче кириерин чедип алыр база Тываның Чазааның мурнунда салган сорулганы чедип алыр дээш, кылыр ажылы хөй.

Бо бүгүңү Баян-Кол школазының хоочун башкызы Аркадий Анай-оол билип турарын илереткеш, совет үелерден бээр шуут планче безин кирбейн турган, Баян-Кол дужунга Улуг-Хем кежир көвүрүг тударын Тываның оруктар тудуунуң дараазында 5 чылда планынче, Федералдыг орук агентилели-биле дугурушкаш киригенин Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның ачы-хавыязы деп санап турар.

«Баян-Колче Улуг-Хем кежир көвүрүг тудуун Федералдыг орук агентилелиниң планынче киригени – ол айтырыгны шиитпирлээр дээш, Тываның Чазааның баштайгы базымы-дыр. Ону черле Владислав Ховалыг эчизинге чедирип, көвүрүгнү туттуруп каар деп бүзүрээр мен» – деп, хоочун башкы Тываның Баштыңына бүзүрелин илереткен.

/ Мерген КЫРГЫС.

Бот-боттарынга шынчы

Эрткен неделяда Иелер хүнүнгө уткуштур республикага хемчеглер-даа, шаңнал-мактал-даа хөй болган. Оларның аразында Маадыр иелер база эвээш эвес. Бо удаада номчукчуларывыска Таңдының Сосновкада 10 ажы-төлдү, 24 уйнукту, 1 уйнуунуң уруун өстүр азырап чоруур Светлана Макаевна, Владимир Бопушович Оюннарның өг-бүлөзи-биле таныштырардыр бис.

Чеден хар четпээн ада-иениң 10 ажы-төлүнүң 4-ү дээди эртемниг: психолог, күш-культура, физика, математика башкылары, социал ажылдакчы-даа бар. Бир оглу Улан-Удэ хоорайда, агроном мергежилди чедип алыр дээш, дээди өөрөдиге чериниң ийиги курузунда өөренип турар. Артканнары ортумак тускай эртемниг, кижжи бүрүзү аңгы өг-бүлелиг, ажил-агыйлыг чурттап турарлар. Ажы-төлүнүң эң улуу — 40, эң бичиизи — 21 харлыг.

Бо өг-бүлениң эп-найыралдыг, демниг чурттап чоруурунун кол чажыды — ада-иениң бот-боттарын хүндүлөжип, бүгү ажил-агыйны чаңгыс кижжи дег деңге кылып чоруурунда деп хүндүлүг ада-ие-биле чугаа кадында эскердим.

— Өскөн-төрзэн черимне бо Сосновка суур чүве. Бодум ада-ием база хөй ажы-төлге ынак, мал-маган азырап чораан. Мээң авам Ольга Нокаевна Оюн 12 кады төрзэннериниң эң улуу, ССРЭ-ниң “Маадыр ие” хүндүлүг аттың эдилекчизи чораан. Бодум өөм ээзи-биле кады чурттааш, 10 ажы-

/ Светлана, Владимир Оюннар.

төлдүг, аас-кежиктиг болду-вус. 2008 чылда Россияның “Маадыр ие” деп медальды меңээ тывыскан.

Бодум школа дооскаш, фермага саанчылап турган мен. Оон өөм ээзи-биле таныжып чурттааш, хөй уруг-дарыг өстүрер дээш, эртем-даа чедип ап шыдавааным бо. Аңаа черле хомудаваас мен. Чүге дээрже оон артык улуг байлаам — ажы-төлүм кезээде чанымда бар ышкажыл. Уругларымның бирээзи база бисти дөзөп, 6 ажы-төлдү кижизидип, өстүрүп чоруурунга өөрүп чоруур бис. Ажы-төлү ам-даа көвүдээр болза, уруувус, күдээвис база бис ышкаш аас-кежикке бүргедип чурттаар дээрзинге бүзүрээр бис. Бодум 61 харлыг-даа

болзумза, ам-даа ажилдан халбактанып, суурнуң шко-лазында аштакчылап ажилдап чор мен. Уругларым ам дыштанып көр дээрже, ажил чок олуруп шыдаваас болгаш, хоржок болдум — деп, Светлана Макаевна чугаалады.

ЧАҢГЫС КӨРГЕШ, АДЫРЫЛБАЙН БАРГАН

Бо өг-бүлениң ээзи, хүндүлүг ада Владимир Бопушович Оюн Кызылдың автоорук техникумун (амгы үеде Кызылдың транспорт техникуму) дооскан. Машина-техникага сонургалдыг болгаш, хову ажылынга, тараа шөлдеринге трактор, комбайн башкарыкчызы болуп, ам-даа ажилдап чоруур. Бо чылдың декабрьда ачазының 65

харлаан юбилейин демдеглээр деп уруг-дарыы бүдүү белеткенип турар.

Владимир Оюн кончуг аныяк үезинде шериг албанын эрттиргеш, 1979 чылда төрзэн сууру Сосновкаже кирип олур, Светлананы көрүп каан. Бажыңынче четпейн чыда, хенертен сонургай берген аныяк уруу-биле дораан таныжып чугаалашкаш, ол-ла хүн танчыже чалаан... Ол олчаан Светланадан адырылбайн барган.

— Ынчан бир дугаар көргөш-ле, кады чурттаар эжим бо-дур деп билип каан мен. Ол олчаан кырыгыже мынчаар эгин-кожа чурттап, уруг-дарыывыс азырып, эп-найыралдыг чурттап чор бис. Хөй ажы-төлге кайывыс-даа

ынак болган бис. Мынчага чедир сен, мен дижип көрбээм бис ийин. Кажан бажыңга чүгле иелээ артканывыста харын удур-дедир хыйланчы бергилээр бис. Черле ынчаш, бажыңга уруг-дарыг чокта анычы кончуг, хос-ла чүве боор. Аш-чем-даа орта иштинмес, уйгу-даа орта келбейн баар. А кажан ажы-төлүвүс бажың долдур чыгып кээрже, ынчан кижжи ала-чайгаар сеткил ханып, оожургай бээр чүве. Эп-найыралдыг чурттаарының кол чажыды — кады чурттаан эжинге шынчы болуру деп билип чоруур мен. Ол ышкаш эң-не кол чүве — ажы-төлдү ажил-агыйга ынак кылдыр кижизидери. Бодум кады чурттаан эжимге байырлалдарда алдын каасталгаларны белекке бээринге ынак мен, кезээде берип чордум. Ам Иелер хүнүн уткуштур алдын билектээш саткаш, белеткеп алган мен. Ону сунуп, база катап энэрел сеткилдиг Маадыр ие эжимге четтиргеним илередир мен.

Мен бодум ам-даа Михаил Санниковтуң хууда ажил-агыйында машина-техника башкарып, колдуунда хову ажылында хаара туттунган ажилдап турар мен. Акшашалыңны өй-шаанда төлөп бээр-даа эки, кончуг ажилгыр кижжи деп, ону үнелээр-дир мен. Мээң-биле кады чайгы үеде хову же үнүп ажилдап тургаш, оглум Чингис агроном болур күзөлдиг апарган. Ам ол мергежилди чедип алгаш, төрзэн черинге ажилдап чедип кээрин четтикпейн манап турар бис — деп, Владимир Бопушович сеткил ханып чугаалады.

Бот-боттарынга шынчы, хүндүлүг ада-ие хууда мал-маганын — 10 шаа инек, 40 шаа чылгы болгаш 50 ажыг шээр малды тудуп турар. Бир чылда-ла кыштап чиир чийш белеткээрде 3, 4 чедир бода малды соп алыр. Хөй кижиге ол безин үзе-тура чедер деп чугааладылар. Ынчалза-даа малдың кыштап чиир сигенширбилин уруг-дарыы шупту демнежип кылып берип турар. Бо улуг өг-бүлениң уруг-дарыы шупту Чаа чыл, Шагаа байырлалында, төрүттүнген хүннеринде ада-иениң бажыңыга чыгып, байырлаар чаңчылдыг.

Амгы үеде аныяктарның хөй ажы-төлдүг болуксавас чылдагааны ажил-агыйга турум тургустунуп алыры берге, аш-чемниң шынары куду, өртек-үнези улуг болганындан ындыг чадаваас деп, олар чугаалажып турдулар. Светлана, Владимир Оюннар боттарының чижээнге уруг-дарыг хөй болган тудум, амыдырал харын долу, солун болур дээрзин аныяк-өскөнге чагып, чугаалап чоруурунга каттышпас арга чок.

/ Карина МОНГУШ.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу база өг-бүлө архивинден чурук.

/ Светлана, Владимир Оюннарның демниг өг-бүлөзи.

Сайгарлыкчы ие

V-ки Иелер шуулганын Тываның аңгы-аңгы кожууннарындан келген иелерниң хол-биле ажилдарының делгелгези Улусчу чогаалдыга бажыңыга болган.

Узун-узун столдарда делгээн янзы-бүрү барааннардан карак шокараңнаар. Дургаар кылаштавышаан, көрүп чорааш, «Тере-Хөл кожуун» деп бижээн столдун чанынга доктаай бердим. Ында аш-чемден эгелээш, өлүк-кеш дээш шуптузун делгээн болду. Тере-хөлчүлерниң делгелгезинде Саида Кууларның кылган амданның торттарын болгаш пирожноелерин чарашсынып, сонуургааш, таныжып чугаалаштым.

Саида Куулар 2011 чылда Куңгуртугга келин болуп келгеш, чурттай берген. Ооң алыс чурту Кызыл кожууннуң Кур-Чер суур. Аныяк өг-бүлө дөрт ажи-төлдүг. Улуг уруу 23 харлыг, эң бичизи 5 харлыг. Өөнүң ээзи аар-саар ажилдар кылып чоруур.

Саида Кызыл хоорайның 4 дугаар училищезиниң повар-кондитер салбырын доозуп алган. Эгезинде ол өг-бүлезинге чаагай торттарны, пирожноелерни быжырып берип турган болза, чоорту кады-кожаларынга база кылып бээр апарган. Ынчаар-ла ооң ынак ажылы бодунга акшатерик ажилдап алыр «сырткыш» болу берген.

Саида Куулар бүдүрүлгезин калбартыр сорулга-биле, 2021 чылда күрүнөден «Социал керээ» программаның деткимчезин алгаш, далган булгаар херексел, миксер, соодукчу, делгег, чем кылыр тускай столдар, стеллаж дээн ышкаш дериг-херекселдер-биле бүдүрүлгезин чүмнөп алган.

Саида Куулар күрүнөден материалдыг деткимчени алгаш, хууда бүдүрүкчү болуп, ажи-төлүн, өг-бүлезин азырап чоруур сайгарлыкчы ие.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Эрзинниң төлептиг энелери

Национал идик-хевин аянын, чараш кылдыр кеттинген улуг назылыг энелерден эгелээш, аныяк херээжен чон иелер шуулганын чыгып келген. Хайнып турар хөй чоннуң аразында торгу шыва тоннуг, хөрээн долдур орден-медаль каастаан ийи энени эскерип кагдым. Олар Эрзин кожууннуң хүндүлүг, хөй ажи-төлдүг энелери Чечекмаа Сади биле Саяна Күдер-дир.

Энелерниң бирээзи «Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Чечекмаа Сади. Ол Иелер хүнү-биле байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрни чугаалааш, кады чорууру чаңгыс чер чурттуун таныштыргаш, солунга ооң дугайында бижириң сүмеледи.

Саяна Кыргысовна-биле чугаалажып хөөрөштим. Ол сес кыстың, ийи оолдун авазы, Совет Эвилелиниң «Маадыр иези» хүндүлүг аттың болгаш өске-даа шаңнал-макталдарның эдилекчизи.

Ол ам 80 харлыг эне. С. Кыргысовнаның дун төлү безин 61 харлыг. Оолдарының улуу Чечен дайынынга киржи чораан, а хеймери 36 харлыг, амгы үеде тускай шериг операциязында киржи турар.

«Аныяамда колхоз, совхозка бухгалтерлеп, профком даргалап ажилдап чордум. Хүндүлүг дыштанылгаче үнгөн соонда, уругларым ачазы-биле көдээге мал азырап чордувус. Өөм ээзи аарый бээр, каттап суурже

көжүп келген бис. Уругларым ачазы идегелдиг чөлөңгүшүм чораан. Күш-ажыл ордениниң дээш хөй-ле шаңналдарның эдилекчизи кижиле — деп, ол чугаалады.

Ажи-төлүңерниң ажи-төлү чеже чеде берген деп айтырымга ол мынчаар харыылады: «Уйнуктарым 20 ашкан. Уйнуктарның уйнуңнары ажи-төлүм база 30 ашкан чүве. Уругларым ачазы Тес-Хем кожууннуң Ак-Эрик чуртуг. Ону 1943 чылда чоннуң дайыны дээш төрөөн черинден Эрзин кожууннуң Мөрөнче шөлүптөргө, чаа черге келгеш, меңээ дужа берген. Ынчаар-ла өг-бүлө тудуп чурттай берген бис. Ол-даа дөргүл-төрөл чок, мен-даа кады төрөөннер чок болгаш, ийи бодувус-ла халбактанчып чораан бис. Уругларым ачазы бистиң аравыстан чоруткандан бээр 2 чыл ажа берди. Бис ийиниң аал-аймаавыс, салгалывыс сезен кижиле чедип турар» — деп ажи-төлүнү дугайында чугаалай бээр, карааның оду хып, арын-шырайы чырып келгенин эскердим.

Өг-бүлө – ёзу-чаңчылдарның шыгжамыры

Шуулганның үш кезээниң бирээзи «Өг-бүлө – ёзу-чаңчылдарның шыгжамыры» хемчег Тыва үндэзин культура төвүнге болган. Аңаа аңгы-аңгы кожууннарның төлээлери киришкен. Эрзин кожуунну төлээлеп келген Виктор, Чейнеш Сояннар боттарының өг-бүлезин таныштырып чугаалады.

Чейнеш Эрзин сумузунда К.Бижек аттыг ном саңында ажилдап чоруур, а өөнүң ээзи Виктор хууда ажил-агыйлыг, тыва кижиниң чеди чүзүн малын доозазын азырап чоруур. Сояннарның улуг уйнуу 9 харлыг 3-кү классчы, ортуну – 6 харлыг 1-ги классчы, а эң-не хеймери – 3 харлыг «Сайзана» уруглар садында барып турар.

«Тываның иелеринге солун хем-чеглерни организаптап эрттирип турары өөрүнчүг, солун-дур. Шак мындыг хемчеглерге салгалдан салгалче дамчып чоруур ёзу-чаңчылдарывысты аныяктарга арттырар дээш, шыдаар шаавыс-биле кириштивис. Бештен он бир чедир ажи-төлдүг авалар бар-дыр. Аныяк аваларның кызымаан, чаражын

магададывыс.

Өг-бүлезиниң чаагай чаңчылдарындан чүнү-даа көргүзүп турар улус бар чорду. Аал аймааның салгалдан салгалче дамчып чоруур кавайындаа сонуургадып, таныштырып турарын дыка сонуургадывыс. Бистиң уйнуктарывыс ава дугайында шүлүктөр чугаалаан. Өг-бүлөвиске өөредиглиг, солун хемчег дээш четтирдивис» — деп, Чейнеш Соян чугаалады.

V-ки Иелер шуулганының «Өг-бүлө – ёзу-чаңчылдарның шыгжамыры» регион чергелиг мөөрейге идепкейлиг киржилгези дээш, «Тиилелгеже чүткүл» шаңналының Өөрүп четтиришкин бижи болгаш өртектег белектер-биле Сояннарның өг-бүлөзи шаңнаткан.

/ Арынны Айдың ОНДАР белеткээн.

Антон Үержааның шүлүктөрүндө – үе, ниитилел, кижжи

Тываның онзагай үнүг шүлүкчүзү, Тываның комсомол шаңналының лауреады Антон Үержааның биске арттырып каан чогаалдарын тыва чечен чогаалдың үнелиг өнчүзү деп болур бис. Оларны эртемденнер, чогаалчылар сонуграп, шинчилеп, сайгарып-даа келген.

Антон Үержааның үе, ниитилел, кижжи дугайында шүлүктөрүн бөлүктөп көөр болза, бистиң ниитилеливистиң төөгүлүг сайзыралының «кайттарын» аңгылап болур бис. Ол «кайттарын» аайы-биле кижилерниң мөзү-бүдүжүндө, чаңчылдарында өскерилгелер база эскертинер.

Үе болгаш кижжи дугайында Антон Үержааның шүлүктөрүн дараазында бөлүктөргө чарып болур.

XX вектин омур-хевирин көргүскен шүлүктөр: «Чайывыс чок», «Таакпың каям», «Оочурлар» дээш өске-даа шүлүктөр, «Ногаан аът» деп шүлүглел.

Тыва кижжи болгаш үе: «Аржаан булак», «Чагырткан хем», «Музейде чыдар кадыг-идиктин чагыгы», «Тыва», «Кежеге», «Хөглүг эвес шүлүк» дээш оон-даа өске.

Ниитилелде «артык», чааскаанзы-раан кижилер дугайында: «Чааскаан-зырал», «Даш», «Шокар бүрү».

Эрткен вектин ниити «шырайын» Антон Үержаа «Чайывыс чок» деп шүлүүндө тода чуруп көргүскен.

Атом веги, космос веги...
Амыдырал — чарыш шөлү.
Үе биле кижжи ында
Үргүлчү-ле чишкен турар.

Ам чүл ынчаш, берге орук
Артында-дыр — сеткил хостуг.
Ада-өгбө чаңчылы-дыр —
Актан чажып, дыштанзыннар...

Аңаа олар... доктаавайн баар.
— Шагдан тура күзелиңер —
Артыңар бо, чооруңар ол!
— Чайывыс чок... бадыптывыс.

Бо шүлүктө үш омур-хевир аразын-да сырый харылзаалыг: үе, чон, лириктиг маадыр — автор боду. Автор мында ийи аңгы омур-хевирниң характерин

илереткен. Тоожуушкун ооң адындан: «сувуравыс бачым-далаш чурттап чор бис». Оон аңгыда, бодунуң сагыш-сеткилин, хамаарылгазын илередип турар хайгааракчы: «өршээзинде, чолу чогаан өлчейлиг-ле эрестер-дир», «ада-өгбө чаңчылы-дыр — актан чажып, дыштанзыннар».

Синонимнерни (бачым-далаш, чыргал-дыш, манаар эвес — четтир-бейн баар) болгаш антонимнерни (ужуп-туруп, үнүптүвүс — бадыптывыс, дыштанзыннар — доктаавайн баар) ажыглаанындан шүлүктүн утказы улам күштүг.

«Ногаан аът». Бо шүлүглел чүглө Антон Үержааның чогаал ажылында эвес, а тыва литературада онзагай чогаал. Бо шүлүглелде чуруттунган амыдыралды чогаадып кагбаан, бистиң ниитилеливистиң херек кырында чурттап эрткен төөгүзү. Ында ниитилел-политиктиг терминер безин ону бадыткап турар: облит, обком, кооператив, талон, лоозуң, политиктиг культура, октябраттар дээш оон-даа өске.

«Ногаан аът» деп шүлүглелдин темазының дугайында педагогика эртемнериниң кандидады эртемден М.Б. Кунгаа мынчаар бижээн: «Ногаан аъттын» кол темазы болза амгы үеде ниитилелдин мурнунда диргелип келген айыыл — сагыш-сеткилдин хоозуралы: арагалаар, чашпан тыртар, оорлаар, кем-херек үлгедир, самыын садар чорук дугайында айтырыг. Ооң-биле чергелештир шүлүглелде репрессия, экология болгаш өске-даа айтырыглар чырыттыңан. Автор чогаалдың сюжедин дириң дугайында бурунгу чугааларга үндезилеп тургускан».

Чечен чогаалда чуруттунган делегей херек кырында болуп турар амыдыралдың модели болур. Амыдырал кандыг-бир үеде болгаш девискээрде болуп турар ужуруг. Чогаалда үе болгаш девискээр аразында сырый харылзаалыг. Бир эвес олар дүүшпейн баар болза, чогаал фантастиктиг азы романтиктиг чогаал болу бээр.

«Ногаан аът» деп шүлүглелдин сюжединиң үези — дүргедээшкин, ажык-чарлыг үениң эгези. Ында болуушкуннар, билдинмес чүүлдер,

оумур-хевирлер номчукчунуң ме-дерелинге каржып-солчуп, кончуг дүргени-биле шуужуп эртип турганзыг апар. Ында чоннуң ниити омур-хевирин, сагыш-сеткилиниң байдалын көргүзүрде, автор «дидир-дидирни» ажыглаан. «Авыяас көвүк орду, көвүк кежик арыпкан дег, соолза-соолза, эстип калган» — ниитилелде «элдеп-тиг чүүл театры эгелзэн». Элдеп-эзин, шынга дүгжүр-дүүшпес дидир-дидирлер, харызы чок айтырыглар, «аймаан, могаан, өөрзэн, дилзэн, баскылашкан» чон, «кызыл хаайлыг, авыраш куу халаг кижжи», «ширээзинден сөөк октап, элчегни чогуштуруп, хөглөп орар мончарларлыг кижилер» дээш оон-даа өске болуушкуннар шууштур чоруп турар.

Ниитилелде болуп турар болуушкуннарны автор мистиктиг аянын чуруп көргүскениндан чогаалдың утказы улам күштелген:

«Черниң, дээрниң аразында
аласталган
Чектеттирген салгалымның
бугу-дур мен.
Ээртинип, өөрүн манап,
ыглап чоруур,
Эрлик кирбейн, аза берген
сүнезин мен»

Дириңниң омур-хевирин, лириктиг маадырның дембээрели, чогаалдың төнчүзүндө мистиктиг аянга бижиттинген. Чогаалда чуруттунган ниити-

лелде болуп турар өскерлишкуннер, оларның-биле холбашкан социал проблемалар амыдыралдан алдынган деп кандыг-даа чигзиниг чок.

Кижжи ниитилели кажан-даа идеалдыг чорбаан. Ында чедер-четпестер, ак биле кара, буян биле бузут кезээде кады чоруур. Ынчалза-даа автор ол чүүл-биле ыт чок чөпшээржи олурбаан. Чурттап турар үезиниң аайы-биле кижилер өскерлип, оларның сагыш-сеткили хоозурап, чоннуң чаагай чаңчылдары уттундуруп, кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазының өскерлип турары Антон Үержааның сагыш-сеткилиниң «аарыы» болуп чораан. Сагыш-сеткилиниң аарышкызын чогаалчы шүлүктөрүндө чедимчелиг илереткен:

Акымайлаан, дуңмамайлаан,
ээлдек, чыпшык,
Алыр-бээрде, холу элбек,
беглээр-човаар,
Хөңнү биче, уян,
кээрдек кижжи көргөш,
«Хөөкүйнүң көдээзин» деп
«кээрдекээрлер»...

Чаяан болуп, кым-бир
Чанчы-Хөө дег,
Чайганмышаан, караан шимгеш,
ыда берзе,
Анаакыйн, дылын уткан,
эртир хөгжзэн
Аныяк эр адыш часкап,
«Клоунну!» деп шоотса хөңнү...

Антонимия аргазын ажыглааш, автор бистиң амыдыралывыстың, үежилеривистиң чедер-четпезин көргүскени чедимчелиг болгаш чурумалдыг. Чижээ, «Кежеге» деп шүлүктө «Малгаш пактап, туруп чадап, союп чордум — Хадый бербейн, база катап өрттенип аайн», «Нүүрүңер удугазын» деп шүлүктө «Чалымнарның эзирлери дүннөй бээрде, чарыктарның үгүлери диллип үнер», «Тыва» деп шүлүктө «О, Тывам, арыг хамым! Үлең аарын. Он-он чылды хүннүк бодап шаап эрткеш, аалың тыппайн, аза бердиң, сулардың...» дээш оон-даа өске.

Антон Үержаа — бистиң үеживис. Ооң судалы бистиң үевиштиң судалы-биле деңге соп, ол үе-биле деңге «ыглап», чону дээш сагыжы аарып, дүвүрөп, хөлзеп чурттап чораан. Сагыжының дүвүрелин, сеткилиниң аарышкызын шүлүктөрүндө илередип арттырып каан.

/ Сайлык МОНГУШ,
Тыва Республиканың чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

| ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 80 ЧЫЛЫ |

Ийи дакпыр байырлаан

Тываның чогаалчылар эвилелиниң 80 чыл оюн бистиң республикада элзэн калбаа-биле демдеглеп эрттирип турар. Ону Тывада чогаалчыларның ийи эвилели ажылдап турары-биле база тайылбырлап болур.

1942 чылда үндезилеттинген Тываның чогаалчылар эвилелиниң 80 чылын 2021 чылда тургустунган Тыва Республиканың чогаалчылар эвилели бо 2022 чылдың октябрь 18-те Улусчу чогаалдыг бажыңыга «Уран чогаал» деп шуулган-биле демдеглеп эрттирген.

Тываның чогаалчылар эвилелиниң 80 чылын амгы Тываның чогаалчылар эвилели ноябрь 28-те Улусчу чогаалдыг бажыңыга байырлыг хурал-биле демдеглээн. Бо байырлыг хуралга Россияның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Николай Иванов киржип, тыва чогаалдың

төөгүзүндө улуг юбилей-биле Тываның чогаалчыларынга болгаш номчукчуларга байырны чедирген. Россияның Чогаалчылар эвилелиниң тугун Николай Иванов Тываның чогаалчылар эвилелинге берген, ону баштаар черниң даргазы Сайлыкмаа Комбу хүлээп алган. Россияның Чогаалчылар эвилелиниң шаңналдарын тыва чогаалчыларга тывыскан. Чижээлээрге, Василий Шукшиниң медалы-биле прозаик Виктор Дандар шаңнаткан. Тываның улустуң чогаалчызы Чооду Кара-Күске Россияның чогаалчылар эвилелиниң Хүндүлел бижиинге төлөптиг болган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Елена Хардинова, Тываның Хей-ниити палатазының даргазы Анатолий Дамба-Хуурак, РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Айдың Сарыглар дээш өскелер-даа Тываның чогаалчылар эвилелиниң 80 чылы-биле холбаштыр тыва чогаал

болгаш чогаалчылар дугайында чылыг сөстөрү чугаалап, чогаалчыларга шаңнал-макталдарны тывысканнар. Чижээлээрге, Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Чөөн-Хемчик кожуунда «Чаа орук» солунуң кол редактору Вячеслав Моңгушка «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан.

Хакасияның чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Альбина Курбижекова, Хакасияның Литераторлар бажыңының директору Надежда Бунакова хакас чоннун, Хакасияның чогаалчыларының мурнундан Тываның чогаалчылар эвилелиниң 80 чылы-биле тыва чонга болгаш чогаалчыларга байырны чедирип, чогаалдык чедишкуннерни күзеп, Хакасияның Литератор-

лар бажыңы ышкаш оран-бажыңыг болурун Тываның чогаалчыларынга йөрзгеннер.

Россияның алдарлыг артизи, Тываның улустуң хөөмейжизи Мерген-оол Ондар, Россияның алдарлыг артизи, Тываның улустуң артизи Айдысмаа Көшкендей дээш тыва уран чүүлдүн төлээлери байырлыг хуралдың киржикчилеринге аян тутканнар.

/ Шаңгыр-оол СУВАҢ, чогаалчы,
Вячеслав МОНГУШТУҢ тырт-тырган чуруу.

Ооң ажылы чонга көскү

«Кадык камгалалы» национал төлевилел-биле көдээ эмнелгелер чаарттынып турарын солун-сеткүүлдерден номчааш, аңаа чүүлдүгүнүп, Эрзин кожуунуң төп эмнелгезинге ажилдап чедип келген эмчилеривистиң дугайында бижикседим.

Күрүне программаларының боттанылгазы эки түңнелде чоруп турары дээр-ле улуг коллективти уштап-баштап, удуртуп чоруур улуг эмчивис А.А. Шимиттиң үлүг-хуузу-дур. Ол Эрзин кожуунуң төп эмнелгезинге удуртулга ажылын эгелээнинден бээр чыл безин четпээн-даа болза, ажылын сеткилинден сайзырадып, секпередип турары чонга көскү деп үнеледим.

Октябрь эгезинде кадымның байдалының аайы-биле эмчилеп, амбулаторлуг шинчилгелерни элээн эртим. Кезер эмчи Адис Енданга, эмчи сестралары: Джамилия Канзайга, Оюна Балдарга, чиңээшкын лаборантызы Чодураа Шойжунга ажылынга чедишкыннерни күзөвишаан, четтиргеним илереттим.

Эмнелгениң септелгезиниң шынарының экизин, арыг-силиин, амгы үеңиң дериг-херексели-биле хире-шаа-биле хандыртынганын мактаастың аргазы чок. Тускай мергежилдиг эмчилер-биле четчетелтинип турары база ыраккы Эрзин кожуунга чаартылгалар-дыр деп демдегледим. Күрүне программаларын тургускан дарга-бошкаларга өөрүп четтирер-дир мен.

/ Зоя КУЛДУН,
Эрзин кожуунда психолог башкы.

| УРАН ЧҮҮЛ |

Хам-оолду көргөш...

Ноябрь айның 18-те Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тываның улустуң артизи Дыртык Бак-Кысович Моңгуштуң юбилейлиг кезээзи болуп эрткен. Театрга чон сыңышпас, хөйү-биле чыгып келген. Дыртык Бак-Кысович чоннуң ынак артизи деп чүве моон-на илдең. Кажан ол сцена кырынга көстүп үнүп кээрге, олурган көрүкчүлөр шупту туруп келгеш, диңмиттиг адыш часкап уткуп алдылар. Чонунга ол хире хүндүткелдиг-дир!

Кажан «Бальзаминовтун кадаланышкыны» деп шииден үзүндүнү Тываның улустуң артизи Александр Салчак-биле иелээ ойнай бээрге, аажок солун болгаш каттырынчыг болду. Александр Халарбааевич шуут чараш херээжен кылдыр кеттингени улам-на шоодулгуг, каттырынчыг болган. Баштай улус ону таныбайн барган. Көрүкчүлөр ол шииниң солунундан карак чажы төгүлгүжө каттырып, сандайындан аңдарлы берген, черде өө тынып, каттырып-даа чыдар кижилер бар. Ол хире сонурганчыг кылдыр ролун ойнап-тар артистер ховар-ла боор.

Дыртык Бак-Кысович тыва чонун өөртүп, сцена кырынга чүс ажыг рольдарны ойнаан. Артист аныяк назыында Тывага болгаш СССР-ге билдингир сураглыг артистер Виктор Көк-оол, Максим биле Кара-кыс Мунзуктар, Хүргүлек Коңгар дээш оон-даа еске хүндүткелдиг артистер-биле кады ажылдап, оларның аргадуржулгазын алган болбайн аан.

Артист Дыртык Моңгуштуң чонга билдингир апарган хүндүткелдиг шолу ады – Хам-оол. Виктор Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп драма-

шиизинде Хам-оолдун омур-хевирин эзулуг уран-чечен болгаш шынны-биле чеже-даа ойнаан.

Мен улуг хам кырган-авамның чанынга өскөн мен. Ынчангаш артист Дыртык Моңгуштуң Хам-оолдун омур-хевирин ойнаанын көргөш, ол ылап-ла хам кижидээрзинге шуут бүзүрөй бээр чыгы чордум. Манчүрээмге атсураглыг чораан хам кырган-авамның өө биле бистиң өөвүс Хөлчүк-Аксынга үргүлчү көжүп кээп, кожа хонуп, чазап, күзеп чораан бис. Ынчангаш хамның хамнаары меңээ чаш чылдарымдан-на билдингир турган. А Дыртык Бак-Кысович Хам-оолдун ролун канчаар ойнап турары мээң караамга чайгаар-ла чуруттунуп келир чүве.

Артист Дыртык Моңгуштуң талантызы хөй талаалыг. Артист салым-чаяанныындан аңгыда, солун-сеткүүлдерге кижизидикчи утка-шынары бедик материалдарны бо-ла чырыдып бижип каан болур. Артында аажок солун кылдыр бижири. Ылаңгыя амгы үеде эң-не проблемалыг тыва дыл дугайында шүлүү база бар. Амгы үеңиң бичии аныяк-өскенинге ол шүлүк эң-не дээштиг болуру магат чок. А Тыва Республиканың школа-ларынга тыва дыл кичээлинге ажыглаар болза, эки-даа ышкыш. Дыртык Бак-Кысович чеже-даа ат-алдары бедик, улустуң артизи болза, тыва дылы дээш сагыжы аарып чорууру илдең.

Тываның улустуң артизи Дыртык Моңгуштуң юбилейлиг кезээзинде чоннуң ынак артизинге сунганы боодал чечектери куспак сыңмас, шаңнал-макталдары эңдерли берген. Харын-даа ырак өскөн-төрээн чери Сүт-Хөлүнден безин удуртукчу

даргалар улуг артист өгбезин утпайн, кагбайн, албан-биле моорлап келгеш, суй белектерин сунуп, тускай хөрек демдээн тывыскаш бардылар. Көрүкчүлөр эзулуг эр хейлер-дир деп чугаалажып олурдулар.

Дыртык Бак-Кысович Моңгуштуң Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценазынга чогаадыкчы ажылының эң-не улуг үнелели – Тыва Республиканың Буян-Бадырга орденниң III-кү чергезин алдарлыг артиске тывысканы. Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы Е.В. Хардикова Тываның улустуң артизиниң хөрээнге орденни чайыннадыр кадап бээрге, көрүкчүлөр аажок чөпсүнүп, үргүлчүлелдиг адыш часкап турдулар. Алгыржып-кускуннап-даа турар улус бар. Чоннуң болгаш театрның коллективиниң тывыскан оон-даа өске белек-селээ шуут бажын ажыр.

Каткы кижини эмнээр дээри-ле шын. Чон аразынга Хам-оол деп хүндүткелдиг шолу ады нептерей берген артист Дыртык Моңгушту көрүп келген кижилер ооң ойнааны шилерден каттырынчыг үзүндүлери көрүп, мага хандыр дыштанганнар. Эрткен бир-ийи чыл үе иштинде аарып-аржып, арыннарынга маскаралары муңгарап чораан кижилер Хам-оол артизистиниң чогаадыкчы кезээзин көрүп, сагыш-сеткилин багай чүүлдерден арыглап-аштап алган, өөрүшкү-маңайлыг тарап чанып турдулар.

80 арттың оваазынче чара чүткүп үнүп келген чоннуң ынак артизинге арат чонунга ам-даа бараан болуп чоруурун йөрээп каалыңар.

Курай-кураай!

/ Александр ООРЖАК,
Россияның Журналистер
эвилелиниң кижигүнү,
хоочун башкы.

Хүннүң дамды чинчилерден...

Хуулгазын хүнде, 2022 чылдың ноябрь 22-де, Москваның алдаржаан театр сценазынга калмык режиссёр Борис Манджиевтиң тургусканы «Хүннүң дамды чинчилери» деп хөгжүмнүг шииниң баштайгы көрүлдэзи болуп эрткен. Чогаалчы Саяна Өндүрнүң «Хааннар шынаазының тоолчургу чугаалары» кымны-даа тоомча чок арттырбаан. Бо чогаалды бижиригге скиф үеңиң «Аржаан – 2» базырыындан тывылган тывыштар хей-аът кириген (скифтерниң алдыны, б.э. чедир VII чүс чыл). Шииниң көргүзүү доозулган соонда, Москваның В.Маяковский аттыг академиктиг театрынга хөлээзинни хөлчөк кыннып келген. Артистерни салык-саваан көрүкчүлөрниң магадаан үннери, байырымның хөөн кижиниң кичээнгейин сорунзалап, ук хуулгазын шинчиниң ала-чайгаар херечизи болдулар!

Артистерниң оюнун мага ханышкынның таалап көрдүм. Идик-хептер, шимчээшкыннер, рек-

визиттер, сагыш-сеткил илередии, сцена чыры, долгандыр турар хүрээлел-даа бир-ле кайгамчыктыр! Магаданчыг-дыр! Сеткил-сагыштың шак мындыг байдалыга таан ынак мен ийин...

Янтарь чинчилер – Алдар биле Алдының скифтер үезинде-ле алгып-тараан ынакшылының төөгүзү. Чарлышкынның соонда кол маадырларның дагын катап душчуп келгени үени бодап олурарымга, кол маадыр кыс Алдының орнунга турган болзумза, мен база ол дег алдынып, төрөл бөлүмнүң база ынакшааным оолдун чаагай чоруу дээш, бодумну өргүлгө бүрүнү-биле бериптер ийик мен. Бистиң өгбелеривис скифтер хамыкты башкарып турар ол үе-шагның ховузуңуң хоойлулары ыңдыг кадыг турган. Шииниң өлүм-биле доозулганы амыдыралдың ужуртказын коптарар, кылып чоруур чүүлдерим шын бе, өгбелеримниң төлөптиг уруу азы оглу мен бе, төрээн кижилеримге, аал-оранымга, төрээн черимге ынакшылым

төлөптиг бе деп чүлдү касканнаар арганы берип турар. Харызы чок айтырыглар, ынчалза-даа хөлчөк дүрген өскерлишкынниг бо оран-делегейге бодун чидирбес дие, угаап-бодап чорууру артык эвес чугула айтырыглар-дыр!

«Хүннүң дамды чинчилери» деп шииниң баштайгы көрүлдэзи «Режиссураның кичээлдери» деп VI фестивалдың иштинге эрткен.

Ноябрь 24-те Тываның Виктор Көк-оол аттыг Национал театры Калмыкияже аъттаныпкан, аңаа ооң артистери регионнар аразының «МанджиевФЕСТ» театр фестивалыга киржи.

Чалааны, онза олуттар болгаш чаа-чаа ужуражылга-таныжылгалар дээш Виктория Хомушуга тускай өөрүп четтирип тур мен! Ужуражып душканывыс дээш, сеткил хандым!

/ Евгения ТАКАРАКОВА,
культурологияның кандидаты,
түрк чоннарның культуразының
талазы-биле эксперт.
Москва хоорай.

Үлегерлиг хоочун малчыннар

Бир хүн Мөренниң хоочун малчыннарын сонуургап, аалынга четтим, дыка-ла солун-дур. Бораагай Дамдын биле Лида Серээдерниң өөңге кирип мендилештим. «Кандыг кончуг солун чоор, кырганнар келди!» — дээш, өгжө бисти чалап кириди.

Өгнүң херээжен ээзи Лида өрөмезин хайындырып, саржаан, чөкпээн кылбышаан, мээң-биле хөөрежип олурду. Өөңүң ээзи Бораагай 75 харлыг хирезинде ыяш-дажын чарган, адак-бышкаа чиик сергээ-даа кедергей.

Бо өг-бүлениң ажы-төлү улгаткаш, республиканың аңгы-аңгы булуңнарында ажылдап, чурттап чоруур. Олар шупту дээди эртемниг.

Өг-бүлө инек малды тудуп турар. Ооң сүт-саанын болбаазырадып, артыкшылдыг саржаг, чөкпээн, ааржызын, сметаназын садып-саарар, черле анаа олурбас улус болду.

Моон соңгаар аныктар бо хоочуннардан үлегер алыр болза эки деп бодаар-дыр мен.

Азыраан малы кара шаар дег,
Аргаларда чаттып оъттаан.
Эгээртинмес хову-шөлдүг
Эртинелиг Мөрен суурум.

/ Чечекмаа САДИ.
Эрзин кожуун, Мөрен суур.

ГУП «Транспортный сервис и проект» проводит АКЦИЮ

«Сэкономь на оплате пени»

В период с 01 ноября 2022 года по 30 ноября 2022 года ГУП «ТСП» проводит акцию «Сэкономь на оплате пени»

Пени за неуплату ЖКХ — это санкции, предусмотренные за несвоевременное исполнение обязательств потребителя коммунальных услуг. Они начисляются с 31 дня просрочки и составляют 1/300 ставки рефинансирования от суммы долга за каждый день.

ГУП «ТСП» предоставляет возможность потребителям-физическим лицам расплатиться с долгами за жилищно-коммунальные услуги без учета штрафных санкций в виде начисленной пени (за исключением пени, начисленной по решению суда).

В период с 01 по 30 ноября 2022 года при полном погашении задолженности (за коммунальную услугу) сумма начисленной пени аннулируется на основании заявления потребителя по утвержденной форме.

Более подробную информацию об условиях акции можно получить в ГУП «ТСП» по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100 или по телефонам: 8 (39422) 2-37-11, 3-00-33.

Уважаемые потребители!

СООБЩАЕМ, что на основании Постановления Правительства РФ* и на основании Постановления Службы по тарифам РТ с 1 декабря произойдет индексация тарифов на электрическую энергию на 8,9%**

ТАРИФЫ УСТАНОВЯТСЯ СЛЕДУЮЩИЕ:

1. Для населения и приравненных к нему категорий потребителей — 4,18 руб./кВтч.
2. Для населения, проживающего в городских населенных пунктах в домах, оборудованных в установленном порядке стационарными электроплитами, а также для сельского населения и приравненных к ним категорий потребителей — 2,92 руб./кВтч.

С полным текстом постановления можно ознакомиться на сайте АО «Россети Сибирь Тываэнерго» www.tuvaenergo.ru в разделе «Энергосбытовая деятельность — Тарифы — Физическим лицам — Сведения о действующих тарифах» (<https://www.tuvaenergo.ru/sbyt/tariffs/individuals/in...>)

Также просим вас передать показания приборов учета до 25 ноября любым удобным способом:

- Через личный кабинет на сайте АО «Россети Сибирь Тываэнерго» <https://lk.tuvaenergo.ru/auth/fi>
 - Через мобильное приложение «Тываэнерго. Личный кабинет» (доступно на смартфоны с ОС Android в сервисе Google Play и в AppGallery для Huawei)
 - По телефону: 88007001937, 8 (39422) 5-65-26, 5-60-96
 - Во всех пунктах сверки и приема платежей АО «Россети Сибирь Тываэнерго»
- Благодарим вас за своевременную оплату!**

*Постановление Правительства РФ № 2053 от 14.11.2022 г. «Об особенностях индексации регулируемых цен (тарифов) с 1 декабря 2022 г. по 31 декабря 2023 г. и о внесении изменений в некоторые акты Правительства Российской Федерации»

**Постановление Службы по тарифам Республики Тыва № 40 от 18.11.2022 г. «Об установлении цен (тарифов) на электрическую энергию для населения и приравненных к нему категорий потребителей по Республике Тыва».

«ГКУ «Межотраслевая централизованная бухгалтерия Республики Тыва» ОБЪЯВЛЯЕТ о проведении конкурса на включение в кадровый резерв сотрудников по должностям главного специалиста и ведущего специалиста следующих структурных подразделений (отделов):

- бухгалтерской и финансовой отчетности;
- учета финансовых активов;
- учета нефинансовых активов;
- начисления заработной платы и иных выплат персоналу;
- санкционирования расходов.

По всем вопросам обращаться в рабочее время в ГКУ «МЦБ РТ» по адресу:

ул. Улуг-Хемская, д. 14, каб. 102 (кадры), тел. 3-70-80, доб. 902, 8929-316-20-75, резюме направлять на почту millerev@mcbtr.ru

**С 23 ПО 30 ДЕКАБРЯ 2022 ГОДА
НАЧАЛО ПРОГРАММЫ В 18.00**

НОВОГОДНИЕ КОРПОРАТИВЫ

**РЕСТОРАН
«АЛДЫН-ШИРЭЭ»**

В ПРОГРАММЕ:

**ШОУ-БАЛЕТ,
ВЫСТУПЛЕНИЯ ЗВЕЗД ТУВИНСКОЙ ЭСТРАДЫ.
ВОСХИТИТЕЛЬНЫЕ ПОЗДРАВЛЕНИЯ ВЕДУЩИХ.
ПОЗДРАВЛЕНИЯ ГЛАВНОГО ДЕДА-МОРОЗА РОССИИ
(ТРАНСЛЯЦИЯ НА ЭКРАНЕ)
А ТАКЖЕ ОТМЕННЫЕ БЛЮДА, ВКУСНЫЕ ЗАКУСКИ!**

**НОВОГОДНИЙ «FLASHMOV», «ТАНЦЫ НАРОДОВ МИРА»,
ТАНЦЕВАЛЬНЫЕ КОНКУРСЫ С УЧАСТИЕМ ГОСТЕЙ ПРАЗДНИКА.
КОНКУРС - ЛУЧШЕЕ НОВОГОДНЕЕ ПОЗДРАВЛЕНИЕ СРЕДИ ГОСТЕЙ.
ТАНЦЕВАЛЬНЫЙ КОНКУРС БАТЛ - «BATTLE DANCE»,
КОНКУРС НА САМУЮ СТИЛЬНУЮ ОБУВЬ, ПРИЧЕСКУ И МАКИЯЖ.
ДЕФИЛЕ МАСКАРАДНЫХ КОСТЮМОВ И ВЕЧЕРНИХ НАРЯДОВ.
НОВОГОДНИЕ ПРИЗЫ И ПОДАРКИ!**

DRESS CODE: ВЕЧЕРНИЙ И МАСКАРАДНЫЙ.

ЯРКО! КРАСОЧНО! НЕ ЗАБЫВАЕМО!

**ЗАКАЗ СТОЛОВ ПО ТЕЛЕФОНАМ: 8-923-263-19-67,
9-923-558-80-96, 8-923-263-64-22.**

**АДРЕС: УЛИЦА БЕЗЫМЯННАЯ, 62 «А».
(РАЙОН ПАСПОРТНОГО СТОЛА И МОЛОДЕЖНОГО СКВЕРА).**

НОВОГОДНИЕ ПОДАРКИ

**ГОТОВЫЕ И ПО
ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫМ ЗАЯВКАМ
БОЛЬШОЙ АССОРТИМЕНТ**

**БАЗА РПС СКЛАД 1
СЕКЦИЯ 1
89833650808**

ИП Санникова И.Г.
ОГРН 304170135500173

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» информирует о том, что поступило заявление от гражданина Российской Федерации Аракчаа Валентины Оолоковны о предоставлении в собственность следующего земельного участка из земель населенного пункта с кадастровым номером 17:01:0000000:299, с общей площадью 3000+/1516 кв.м., расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Шуй, урочище Чангыс Терек, категория земельного участка: земли особо охраняемых территорий и объектов, вид разрешенного использования: туристическое обслуживание.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Бай-Тайгинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

